

Yusif Xas Hacibin “Kutadqu Bilik” əsəri

Elşən Mirişli,
Gəncə şəhəri, tarixçi

Qaraxanlılar dövlətinin (840-1212) başlanğıcında Uyğur əlifbası işlədilsə də sonra onun yerini ərəb əlifbası tutdu. Bu dövrdə meydana gələn ən məşhur əsərlər Mahmud Kaşğarlının “Divani-lügətit-Türk”ü, Yusif Xas Hacibin “Kutadqu Bilik”, ədib Əhməd Yüqnəkinin “Ətabət ül-həqayıq” və Xoca Əhməd Yəsəvinin “Divani- hikmət”idir.

Yusif Xas Hacib 1019-cu ildə Türküstanın Balasaqun şəhərində doğulub. Əlli yaşında ikən Kaşğara gəlir. Kaşğar o zaman Şərqi Qaraxanlı dövlətinin paytaxtı idi. Balasaqunda yazmağa başladığı və Kaşğarda tamamladığı “Kutadqu Bilik” adlı əsərini Qaraxanlı hökmdarı Tafqaç Uluğ Buğra xana təqdim etmişdir. Hökmdar əsəri çox bəyənmiş və ona “Xas-Hacib” yəni saray vəziri rütbəsini vermişdi. Bu sarayın ən böyük rütbələrindən biri idi.

“Kutadqu Bilik” Yusif Uluq Xas Hacib tərəfindən 1069-cu ildə şeir şəklində yazılmış və Qaraxanlı sultanı Buğra xana təqdim edilmişdir. Bu kitabı görə ona Xas Hacib rütbəsi verilmişdir. Yusif Uluq Xas Hacib 1075-ci ildə vəfat etmişdir. Yusif Balasaqunlu bu əsəri ilə Xaqani türkcəsinin bütün gözəlliklərini ortaya qoya bilmişdi. Xaqani Türkcəsi Qaraxanlı dövlətinin rəsmi dili olub, Kaşğar və Balasaqun xalqının da danışdığı dili idi. Ona görə ona Kaşğar ləhcəsi də deyilirdi. Qaraxanlılar daha çox uyğur və karluk ellərindən təşkil olunduğundan, bu iki elin ləhcələri də bir-birinə çox yaxın idi. Xaqani türkcəsi Orta Asiyanın (Türküstanın) müştərək ədəbi dili olmuşdur. Xaqani türkcəsində çox dəyərli kitablar yazılmışdır. Bunlardan biri də “Kutadqu Bilik” əsəridir. Kutadqu Bilik-siyasət və iqtidar birliyi (elmi siyasət) deməkdir, kitabın mövzusu və məzmununa görə ona ad qoyulmuşdur.

Kitabın mövzusu öyüddür və mübahisə, danışq şəklində yazılmışdır. Müəllif müxtəlif ictimai məsələlər barəsində bəyan etdiyi fikir və əqidəsini isbat etmək üçün böyük adamların sözlərindən və zərbi-məsəllərindən faydalanmışdır.

Kitab əruz vəzinin bəhrlərindən birində yazılmış və bu baxımdan “Şahnamə”yə bənzədiyi üçün farslar tərəfindən “Şahnameye Türki” adlandırılmışdır.

“Kutadqu Bilik” 6645 beytdən ibarətdir, kitabın sonuna üç qəsidə (124 beyt) və kitabın mətninə 173 dördlük (bayatı) əlavə edilmişdir. “Kutadqu Bilik” müsəlman Türklərin ilk şeir kitabı olaraq mənzum türk ədəbiyyatının əsaslarındanır.

Müəllif Balasaqunlu olub, əsərini Kaşğarda bitirib. Tabqaç Buğra xana təqdim etmişdir. Kitabın tədqiqi göstərir ki, müəllif yüksək təhsil görüb, ədəbiyyatdan başqa nücum, kimya, təbiət elmini, coğrafiya və riyaziyyatı da bilirmiş və bəzi rəvayətlərə görə İbn Sinanın şagirdi imiş. Müəllif həmçinin fars dilli və ərəbdilli ədəbiyyatları yaxşı bilir və az da olsa onların təsiri altında qalmışdır.

Şairin dili sadə və eyni zamanda ədəbidir. Bütün kitabda 120 ərəb və fars sözü işlədilmişdir. Bunlarda dini və dövlət işlərinə aid sözlərdir.

“Kutadqu Bilik” Tanrıya dua ilə başlayır. Sonra peyğəmbərin və ilk dörd xəlifənin mədhi, sonra da bahar təsviri və Buğra xanın tərifi gəlir. Ardınca yeddi ulduz, on iki bürc və elm, əql və dildən danışılır, sonra əsas mövzu başlayır. Beləcə mübahisə dörd şəxsiyyət arasında cərəyan edir. Bu şəxslərin hər biri bir vəqiəti və ya bir həqiqəti təmsil edir.

Güntoğdı (Gündoğdu)- doğru yol və ədaləti təmsil edir.

Aytuldu (Aydoldu)-səadət və xoşbəxtliyi təmsil edir.

Ugdolmuş-əql və məntiqi təmsil edir.

Odqurmuş da sonu və aqibəti təmsil edir.

Bu adlar eyni zamanda əski türk qəhrəmanlarının adı olmuşdur.

Adil, bilikli və ərəməli (fəzilətli) bir padşah olan Gündoğdu ağıllı və bilikli vəziri Aydoldu ilə ölkənin idarəsi və ictimai məsələlər haqqında danışır. Xoşbəxtlik, ədalət və sözün faydaları xüsusunda söhbət edir. Söhbətdən məlum olur ki, ədaləti padşah, xoşbəxtliyi isə vəzir təmsil edir. **Hər zaman olduğu kimi xoşbəxtliyin ömrü qısa olur və vəzir ölür. Lakin padşah vəzirinin Aydoldunun oğlu və yetişdirməsi Ugdolmuş atasının yerinə vəzir keçib, padşah Gündoğdu ilə birlikdə məmləkət işlərini idarə edir. Ugdolmuş siyasət, elm, ədalət və igidlik, insanın zövq və həvəsləri barəsində danışır və bu nəticəyə yetişirlər: Padşahın ətrafındakılar ona tabe olur, padşah pis olmasa pis adamları dövrəsinə yığmaz.**

Padşah Ugdolmuşu deyir ki, sən ölkənin səadət və ədalətə qovuşmasına bais oldun, dünya ölüm-bitim dünyasıdır. Əgər səni də əldən versəm, neylərəm. Ugdolmuş öz yaxınlarından birisi Odqurmuşu onunla tanış edir. Odqurmuş bilikli, təmiz, lakin dünyadan əl üzüb, axirət cazibəsilə yaşayan bir adamdır. Ona görə də padşahın yanında qalmağa hazır deyil. Padşah onunla yazışib, məşvərət edir, o da padşahı xalqı və

ölkəsi qarşısında olan milli, vicdanlı və insani vəzifələri ilə tanış edir. Onun dünya və axirətini təmin etməyə çalışır.

“Kutadqu Bilik” Qaraxanlı cəmiyyətinin aydın(ziyalı) təbəqəsinin mədəniyyət və düşüncələrini əks etmişdir. Məsələn, ictimai məsələlər və onların çözülməsi üçün aşağıda nəql edilmiş əqidələr çox cəlbedicidir:

Pislik bilməzlikdən gəlir. Tərbiyə və elm ilə pislik islah edilə bilər. Padşahlar və ailə rəisləri öz millət və ailələrini tərbiyə edib, onlara elm öyrətməlidirlər. Padşah yaxşı qanun çıxartmalıdır. Ədalətə dayanan qanun göyün sütunu kimidir, qanun pozulsa, göy üstümüzdə çökmüş olar.

“Kutadqu Bilik” bir ədəbi şah əsəri olmaqla yanaşı, siyasət kitabıdır.

Bu kitabın bu gün məlum olan üç əlyazma nüsxəsi vardır. Bu əlyazmalar Vyana, Qahirə və Fərqanə kitabxanalarında mövcuddur. Üçü də türk dünyasının müxtəlif bölgələrindən tapılmışdır. Bu üç nüsxədən biri XVIII yüz ilin sonunda İstanbulda tapılmış, məşhur tarixçi Hammer tərəfindən Vyanaya aparılmış və Vyana saray kitabxanasına bağışlanmışdır. Hammerin apardığı bu nüsxənin üzü Əmir Teymurun oğlu Şahruxun Türkünstanda hökm sürdüyü illərdə, 17 iyun 1439-cu ildə Uyğur hərfləriylə köçürülmüşdür. 1474-cü ildə Əbdürrəzzak Baxşı üçün İstanbula gətirilmişdir. Hammerin İstanbuldan götürüb apardığı bu kitab uyğurca nüsxədir.

İkinci nüsxə 1896-cı ildə Qahirədə Xidiv kitabxanasında tapılmışdır. Bu, Məmlük sərkdərlərindən İzzəddin Aydəmir üçün XIV əsrdə ərəb əlifbasıyla köçürülmüş nüsxədir.

Üçüncü nüsxə Fərqanə şəhərinə gedən professor Zəki Validi Toqan tərəfindən 1913-cü ildə bir kitabxanadan tapılmışdır.

“Kutadqu Bilik”dən bir neçə şeir nümunəsinə diqqət edək:

1. Kişi tuğdı, üldi, suzu kaldı gör

Üşni bardı yalnuk. atı kaldı gör.

Bugünkü türkcəmizlə:

Kişi doğdu, öldü, sözü qaldı, gör,

Özü getdi, yalnız adı qaldı ,gör.

2. Biligbirlə bəklər budun başladı,

Öküş birlə ilkün imiş işlədi.

Bugünkü türkcəmizlə:

Bilik ilə bəylər millətə baş oldular,

Əql ilə xalqın işini idarə etdilər.

3. Tayanma tirigligə tuş tək keçər,

Güvənmə kıvı kutka kuş tək uçar.

Bugünkü türkcəmizlə:

Dayanma diriliyə, yuxu kimi keçər,

Güvənmə boş səadətə, quş tək uçar.

4. Törütdi tilək tæg turu aləmiq

Yarutdu azuka künük həm ayı.

Bugünkü türkcəmizlə:

Törətdi dilədiyi tək bütün aləmi

Yaratdı dünyaya günü, həm ayı,

Əsərdə Firdovsinin “Şahnamə”sindən vəzn işlədilmişdir, amma mani tərzində dördlüklər vardır. Bu 173 dördlük türk xalq maniləri (nəğmələri) üçün məlum olan ilk nümunələr kimi göstərilə bilər. Əsərin dili Kaşğar Xaqaniyyə ləhcəsidir ki, bu uyğurlar çağındakı ədəbi türk dilinin davamıdır. Mövzu baxımından “Kutadqu Bilik”ə bir “Siyasətnamə” deyə bilərik. Bunların danışmaları bizə Qaraxanlılar dövründəki dövlət təşkilatı haqqında da mühüm məlumat verir. Bu kitab topla halında yaşayan insanları xoşbəxt edəcək yolları göstərir. Həm də bunlar dövrün hökmdarlarına öyüdlər şəklində söylənilir ideal bir insan üçün vacib olan xüsusiyyətləri də sadalayır.

Yusif Xas Hacib bu əsərdə “Bütün yamanlıqların anası cəhalətdir”- deyərək cəmiyyətdə ən qiymətli şeyin təlim-tərbiyə və elm olduğunu qeyd edir. Bunun üçün də xaqanın öz millətini, ailə başçısının isə öz ailə üzvlərini tərbiyələndirməli, oxutmalı olduğunu söyləyir. Siyasi və iqtisadi mövzulara da toxunaraq, bərabərliyin təmin edilməsi üçün varlıları kasıblaşdırmaq yox, kasıbları varlandırmağın vacibliyini bildirir. Fərdin səadətini cəmiyyətin səadətinə bağlı olduğunu, fərdlərin cəmiyyət üçün və cəmiyyətin təmsilçisi olan iqtidar, yəni hökmdar üçün çalışmalı olduqlarını söyləyir.

Qeyd etdiyimiz kimi, “Kutadqu Bilik” Kaşğar ləhcəsi ilə yazılmışdır. Bu ləhcəyə türki şərqi və ya Xaqan türkcəsi də deyilmişdir. B u əsər Uyğur türkcəsinin şah əsərlərindən biridir. Yusif Xas Hacibin “Kutadqu Bilik” əsəri Türk Dünyasında özünəməxsus yeri olan əsərlərdən biridir. Türkcənin qorunmasında, dövlət idarəçiliyinin və milli şüurun inkişafında mühüm rol oynamışdır.